

РЕАБІЛІТАЦІЙНЕ ПРАВО ТА ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ЖЕРТВ РЕПРЕСІЙ, ЗЛОВЖИВАНЬ ТА ПОМИЛОК ВЛАДИ

Ченцов Віктор Васильович
*доктор історичних наук, професор,
Перший проректор університету митної справи та фінансів
України*
Тертишник Володимир Митрофанович
*доктор юридичних наук, професор,
Університет митної справи та фінансів України*

Ченцов В. В., Тертишник В. М. Реабілітаційне право та проблеми захисту жертв репресій, зловживань та помилок влади.

Анотація. У статті розкриваються проблеми становлення та розвитку реабілітаційного права, удосконалення практики його застосування з урахуванням міжнародних правових актів та правових позицій Європейського суду з прав людини, вносяться пропозиції щодо удосконалення механізмів попередження незаконних дій влади та забезпечення прав і свобод людини.

Ключові слова: реабілітаційне право, політичні репресії, зловживання владою, права людини, відновлення прав, захист.

Ченцов В. В., Тертишник В. М. Реабилитационное право и проблемы защиты жертв репрессий, злоупотреблений и ошибок власти.

Аннотация. В статье раскрываются проблемы становления и развития реабилитационного права, совершенствования практики его применения с учетом международных правовых актов и правовых позиций Европейского суда по правам человека, вносятся предложения по совершенствованию механизмов предупреждения незаконных действий власти, обеспечения прав и свобод человека.

Ключевые слова: реабилитационное право, политические репрессии, злоупотребления власти, права человека, восстановление прав, защита.

Chentsov Viktor, Tertyshnik Vladimir Rehabilitation law and the problem of the protection of victims of reprisals, abuses and errors of power.

Annotation. The article reveals the problems of formation and development of the rehabilitation law, improving the practice of its application in the light of international legal acts and legal positions of the European Court of human rights, makes proposals for improving mechanisms to prevent illegal actions of authorities, ensure human rights and freedoms.

Keywords: rehabilitation law, political repression, abuse of power, human rights, restoration of rights, protection.

Постановка проблеми. Україна є досить молодою і разом з тим достатньо креативною державою, яка декларує забезпечення верховенства права та прихильність до інших цивілізаційних цінностей. Проте в діяльності органів влади, в слідчій і судовій практиці, на жаль, досі ще не усунуто фактів зловживань, незаконних дій і рішень чи бездіяльності, а деколи і свавілля, тортур, репресій і переслідувань. Про масштаби цього явища свідчить безліч виправдувальних вироків судів та постанов і ухвал про закриття кримінальних

провадженнь, а також практика розгляду позовів громадян України до Європейського суду з прав людини.

Аналіз останніх наукових досліджень показує як наявність проблем реабілітації здебільшого в сфері кримінального судочинства, так і на розмаїття думок вчених щодо їх розв'язання [2-24]. Наявні наукові праці, безумовно, не вичерпали всієї складної проблеми, а скоріше утворюють фундаментальну базу для подальшого дослідження. Саме дослідження поняття, сутності предмета реабілітації, її особливостей, а також порядку відшкодування завданої незаконними діями шкоди людині стане основою для висвітлення багатьох хиб у законотворчій діяльності та правозастосуванні, дасть змогу зрозуміти його недоліки, може зорієнтувати на виявлення причин і умов негативних процесів у суспільстві, сприятиме правильній запобіжній діяльності.

Метою даної роботи є визначення основних алгоритмів становлення і розвитку реабілітаційного права та удосконалення практики його застосування.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Право в його цивілізаційному вимірі – це інтелектуальна цінність, суттєвий елемент культури народу, проявів його жадоби до свободи і справедливості, це своєрідна математика свободи.

Отримавши в спадщину правову систему, розбудовану на ідеології тоталітаризму та реалізовану методами командно-адміністративної юрисдикції, наша держава зробила вірний цивілізаційний вибір і сьогодні попри всі проблеми, в законодавчій сфері принаймні, тримає курс на реалізацію принципу верховенства права. Але це складний і багатогранний процес має торкатись як правовідносин «людина-держава», так і організації самої влади.

Реабілітація – поновлення доброго імені, честі, гідності, репутації, соціального та громадянського статусу, відновлення усіх юридичних прав і свобод та позитивних для людини правовідносин, компенсація майнових і фінансових збитків та моральної шкоди людині, незаконно та несправедливо обвинуваченої у вчиненні злочину, або щодо якої були допущені слідчі і судові помилки, а також щодо особи, стосовно якої мали місце факти репресій чи

будь-яких зловживань владою, незаконних дій чи бездіяльності, прийняття незаконних рішень будь-якими органами влади і місцевого самоврядування чи їх посадовими особами, а також вжиття заходів адаптації реабілітованої людини в суспільстві як громадянина, повернення її до активного творчого і суспільного життя, відновлення довіри громадянина до держави.

Проблеми реабілітації доцільно розглядати в двох основних аспектах:

– як суто інституту реабілітації, тобто відновлення доброго імені, усіх порушених прав і свобод людини, відшкодування матеріальної та компенсація завданій їй моральної шкоди;

– як удосконалення системи правового режиму держави, спрямованої на недопущення політичних і кримінальних репресій, слідчих і судових помилок та зловживань владою.

Конституція України заклала правові основи фактично нової галузі права - реабілітаційного права. Ст. 56 Конституції України зазначає, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної чи моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Факти політичних переслідувань і терору минулого, та прикрі прояви слідчих і судових помилок та зловживань владою сьогодення, обумовлюють необхідність більш системного аналізу проблем що лежать в площині застосування реабілітаційного права.

Гуманістичним актом у формуванні вектору цивілізаційного вибору став політично і морально необхідний Закон України від 8 листопада 2006 р. № 376-V «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні». Стаття 1 даного закону визначає: «Голодомор 1932-1933 років в Україні є геноцидом Українського народу.

Визнавши Голодомор актом геноциду, слід мати на увазі, що на ці злочини (ст. 442 КК України) не поширюються строки давності, а отже, хоче

хтось того чи ні, держава, усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, зобов'язана організувати і здійснити судовий процес над усіма особами, що вчинили указаний злочин, незалежно від наявності чи відсутності їх і від строків давності.

Відповідно до ч. 5 ст. 49 КК України: «Давність не застосовується у разі вчинення злочинів проти миру та безпеки людства, передбачених у статтях 437-439 і частині першій статті 442 цього Кодексу».

Було б доцільним створення в Україні спеціального судового органу (свого українського трибуналу) для розгляду справ щодо злочинів проти людяності на території України (справ щодо політичних репресій, голодомору, геноциду, терору) та організація публічного і гласного розгляду цих справ відповідно до уже прийнятого закону щодо Голодомору. Такий судовий процес, стаючи судом історії, розпочавши розгляд указаних справ, може в подальшому стати організаційно-правовою і матеріальною підвалиною запровадженого та діючого в подальшому на постійній основі нового судового органу – Національного суду з прав людини.

Критерій істини практика, а особливо в таких жахливих її проявах, як справи щодо загибелі журналіста Олександрова чи щодо обвинувачення Світлани Зайцевої, або масових арештів невинуватих громадян у справі Ткача, показують, що просте і дешеве судочинство може дорого коштувати людям і суспільству, приводять до висновків про необхідність уникати спрощення правосуддя і формувати виважену процедуру розслідування і судового розгляду. Запроваджується в нашому судочинстві новим КПК України нова спрощена процедура кримінальних проваджень на основі угоди про визнання вини, не дає достатніх гарантій законності і справедливості правосуддя, а отже підлягає скасуванню.

На сьогоднішній час правові основи реабілітації окрім Конституційних норм закладені в Законі України “Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, досудового слідства,

прокуратури і суду»),) Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 року, а також у прецедентних рішеннях Європейського суду з прав людини.

Прогалиною залишається регламентування процедури відновлення прав і відшкодування шкоди, завданої поза межами кримінального процесу органами законодавчої і виконавчої влади. Зазначимо, що згідно ст. 56 Конституції України: «Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень».

Фактично, приводячи законодавство у відповідність із Конституцією України, в нашій державі мали б бути додатково прийняті, поряд з вищезгаданими нормативними актами, такі окремі закони, як:

"Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів виконавчої влади";

"Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями законодавчої влади і місцевого самоврядування";

«Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями правоохоронних органів та збройних сил».

Можливий і інший варіант – об'єднати усі концептуальні ідеї існуючих законів і норм національного законодавства та міжнародних правових актів і правових позицій та прецедентів Європейського суду з прав людини й на основі загальної норми-принципу Конституції України розробити та прийняти окремий кодекс – ««Кодекс реабілітації постраждалих від незаконних дій чи бездіяльності влади».

Актуальною і вчасною новелою є положення ст. 1175 ЦК України «Відшкодування шкоди, завданої органом державної влади ... у сфері нормотворчої діяльності», згідно з якою «шкода, завдана фізичній або юридичній особі в результаті прийняття органом державної влади... або

органом місцевого самоврядування нормативно-правового акта, що був визнаний незаконним і скасований, відшкодовується державою... або органом місцевого самоврядування незалежно від вини посадових і службових осіб цих органів».

Поряд з позитивними моментами, не можна обійти увагою і деякий регрес окремих приписів цивільного законодавства. Відповідно до ст. 1177 Цивільного кодексу України в старій його редакції від 16 січня 2003 р., майнова шкода, завдана фізичній особі внаслідок злочину, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо обвинувачений є матеріально неспроможним, мала б відшкодовуватись державою. Сьогодні з'явилась нова редакція ст. 1177 ЦК України, в якій, як і в самому КПК України чи іншому законі, ні випадків, «передбачених законом» ні самого порядку відшкодування потерпілому шкоди за рахунок Державного бюджету України не передбачено. Ст. 1177 Цивільного кодексу України «Відшкодування (компенсація) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення», тепер викладена в такій редакції: «Шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках та порядку, передбачених законом.» (Стаття 1177 в редакції Закону № 245-VII від 16.05.2013). А оскільки порядку передбаченого законом досі немає, і мабуть, не скоро буде, то поки що марно сподіватись на її застосування. Відредагована указаним чином «майстрами законотворчості» шляхетна колись стаття стала юридично «недієздатною».

Приємний виняток з такого «сумного» правила залишився ще в ст. 1207 ЦК України, де визначається: «Шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину, відшкодовується потерпілому або особам, які були на його утриманні або мали на день його смерті право на одержання від нього утримання, а також дитині потерпілого, народженій після його смерті (особам, визначеним ст. 1200 ЦК України), державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною».

Викладена інформація показує як недоліки законодавчих реформ, так і на можливу перспективу розробки концептуальних моделей нових правових форм вирішення важливої проблеми.

Для удосконаленні механізмів реабілітації постраждалих від дій влади, на наш погляд, слід систематизувати і кодифікувати уже існуючі законодавчі норми.

По-перше, на основі вищезгаданих норм Конституції України потребує розробки і прийняття системний законодавчий акт – «Кодекс реабілітації постраждалих від незаконних дій чи бездіяльності влади», а на основі даного закону має бути розвинута окрема галузь права та навчальна дисципліна – РЕАБІЛІТАЦІЙНЕ ПРАВО.

По-друге, необхідно забезпечити невідворотність відповідальності тих, хто організував і здійснив масові політичні репресії і терор проти населення України. Відповідні дії є як несумісні з ідеєю права і справедливості, мають отримати окрему кваліфікацію як злочини проти миру, людства і людяності, та такі, що не підлягають терміну давності.

Відповідно розділ XX Кримінального кодексу України має бути доповнений статтею 448 з наступними назвою і змістом та в такій редакції.

«Стаття 448. Політичні репресії і терор

Політичні репресії, тобто умисно вчинені каральні примусові заходи, незаконні кримінальні чи інші переслідування, позбавлення життя чи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, створення голоду чи нестерпних життєвих умов, здійснені представниками органів державної влади, посадовими особами судових чи правоохоронних органів з політичних, соціальних, класових, національних чи релігійних мотивів, – карається позбавленням волі на строк п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі.

Терор, тобто здійснення тотального насилля проти громадян для придушення волі до спротиву, переслідування чи знищення політичних, ідеологічних та інших противників шляхом застосування масштабних кримінальних переслідувань, взяття в заручники, тортур, залякування та іншого

фізичного і психічного насилля, голодомору, фізичного знищення чи розправи з використанням державної влади, – карається довічним позбавленням волі».

Розслідування даних злочинів має бути дозволеним на альтернативній основі (без строків давності) органами, які будуть максимально незалежними від владних структур: Державному бюро розслідувань, Національному антикорупційному бюро України, призначеному Генеральним прокурором спеціальному прокурору, Уповноваженому з прав людини, створеній Генеральним прокурором для цього спеціальній слідчо-оперативній групі, або створеній Парламентом спеціальній слідчій комісії.

По-третє, у зв'язку з розповсюдженням практики публічних виступів посадових осіб правоохоронних органів і політиків з коментарями фактів окремих злочинів і затриманням підозрюваних, в яких ігноруються принципи презумпції невинуватості, а тим самим заподіюється тиск на слідство і спричиняється суттєва шкода правосуддю, на наш погляд, доцільно в розділі КК України, присвяченому злочинам проти правосуддя встановити окремо кримінальну відповідальність за порушення принципу презумпції невинуватості особи.

По-четверте, створення системи стримувань і противаг за допомогою розділу державної влади на окремі взаємодіючі і контролюючі одна одну гілки забезпечує оптимальне функціонування державного механізму, не дає можливості жодній з гілок влади узурпувати владні повноваження інших.

Забезпечення деполітизації як Прокуратури так і усіх правоохоронних органів є не менш важливим для упередження можливих змін курсу на розбудову правової держави. В цьому аспекті слід особливо звернути увагу на те, що Міністр внутрішніх справ і керівник національної поліції не повинні висуватись на посади від коаліції політичної більшості парламенту, не повинні входити до складу уряду в структуру Кабінету міністрів. Вони мають отримати максимальні незалежність від законодавчої і виконавчої влади, оскільки виконують архіскладну правоохоронну функцію, мають підкорятись лише закону. Саме залежність цих посадових осіб від «вождів» держави мабуть і

стало прикрим досвідом використання спецслужб в політичних репресіях минулого.

По-н'яте, поряд зі зміцненням статусу Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, запровадження в Україні свого окремого *Національного Суду з прав людини*, в юрисдикцію якого входило б як раз розгляд позовів людини проти органів державної влади України та їх посадових осіб.

Національний Суд з прав людини, має створюватись в Україні на засадах максимального забезпеченні незалежності суддів від самої влади. Думається що держава буде мати лише економію, оперативно і швидко та з меншими затратами, коли Національний Суду з прав людини буде розглядати ті справи, які сьогодні доходять до ЄСПЛ. На наш погляд створення такого судового органу може поліпшити реалізацію інституту відповідальності держави перед людиною, сприяти зміцненню принципу верховенства права в діяльності державних органів влади.

Висновок: Необхідно удосконалити процедуру відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої людині будь-якими незаконними діями влади. Для цього має бути кодифіковане чинне законодавство України, в системі національного права реалізовані чинні міжнародні правові акти та правові позиції Європейського суду з прав людини. На цій основі має бути прийнятий реабілітаційний кодекс та розбудовані реабілітаційне право як окрема галузь права і як навчальна дисципліна.

Список використаних джерел:

1. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953 : Суспіл.-політ. та іст.-прав. аналіз. У 2 кн. / І. Г. Білас. – К. : Либідь : Військо України. – 1994. – 688 с.
2. Білокінь С. І. Більшовицька теорія терору / С. І. Білокінь // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Д.А. Архієрейський, О. Г. Бажан, В. Т. Бикова та ін.; Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 499-508.
3. Веденєєв Д. Політичні репресії 1920-1980-х та проблеми формування національної пам'яті / Українська правда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/>
4. Головаха Е. І. Посттоталитарная амбивалентность. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К.: Абрис, 1994. – 163 с.
5. Коваль О. М. Процесуальні гарантії права особи на виправдання в кримінальному провадженні / О. М. Коваль // Юридичний науковий електронний журнал . – 2014. – №6. – С. 199-202.
6. Корж В. П. Запобігання катуванню на досудовому слідстві процесуальними і криміналістичними засобами / В. П. Корж // Роль та місце ОВС в розбудові демократичної правової

держави : матер. IV Міжднар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 28 жовтня 2011 року). – Т. 2. – Одеса, 2012. – 280 с.

7. *Коріняк О. М.* Захист прав і свобод людини при застосуванні запобіжних заходів у кримінальному провадженні України : монографія / О. М. Коріняк ; [за заг. ред. Г. К. Кожевнікова]. – К. : Національна академія прокуратури України ; Запоріжжя : ТОВ «ЛПС» ЛТД, 2013. – 196 с.

8. *Мазур М. Н.* Компенсація моральної шкоди в зв'язку з незаконним кримінальним переслідуванням чи (та) засудженням: окремі питання судової практики / М. Р. Мазур // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету: Сер. Юриспруденція. – 2014. – №11. – Т. 2. – С. 132-135.

9. *Маслюк О. В.* Спростування підозри (обвинувачення) як одна із форм реалізації функції захисту / О. В. Маслюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки. – 2015. – Випуск 2. – Т. 3. – С. 90-94.

10. *Мельник І. А.* Аналіз сучасних тенденцій у визначенні розміру компенсації моральної шкоди / І. А. Мельник, А. В. Гончарова // Діяльність органів публічної влади щодо забезпечення стабільності та безпеки суспільства: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми, 21-22 травня 2015 р. / За ред.: А.М. Куліша, М.М. Бурбики, О.М. Резніка. – Суми : СумДУ, 2015. – С. 302-304.

11. *Наливайко І. М.* Розстріляна пісня (О.Д. Косенко) / І. М. Наливайко // Реабілітовані історією (АН України; Ін-т історії України та ін.: редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ - Полтава: Рідний край, 1992. – С. 141-144.

12. *Ніжинська І.* Відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями правоохоронних органів з державного бюджету України / Ніжинська І. // Право України. – 2002. – №11. – С. 40-43.

13. *Пристайко В.* Жертви терору. Як ДПУ боролась з українською академічною наукою / В. Пристайко // З архівів ГПУ-НКВД-КГБ-1994. – №1. – С.71-76.

14. *Побережник А. О.* Проблемні питання визначення системи та структури гарантій забезпечення права на свободу та особисту недоторканність в кримінальному провадженні / А. О. Побережник // Право і суспільство. – 2015. – № 4-2. – С. 198-205.

15. *Тертишник В. М.* Кримінальний процес України. Загальна частина: підручник / В. М. Тертишник. – К.: Алерта, 2014. – 440 с.

16. *Тертишник В. М.* Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Видання 12-те доповн. і перероб. / В. М. Тертишник. – К.: Алерта, 2016. – 810 с.

17. *Тертышник В. М.* Защита прав и свобод человека: науч.-практ. изд. / В. М. Тертышник, А. В. Марченко, А. И. Тертышник. – Харьков: Арсис, 2000. – 288 с.

18. *Тертышник В.* Мои процессуальные права – мое богатство / В. Тертышник // Юридическая практика. – 2004. – № 11. – С. 20–21.

19. *Тимоті Снайдер* Уривок із книги "Криваві Землі" / Тимоті Снайдер // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2011/11/25/62973/>

20. *Ченцов В. В.* Органи державної безпеки в системі комуністичної диктатури / В. В. Ченцов, Д. В. Архірейський // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Д.А. Архірейський, О. Г. Бажан, В. Т. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 25- 242.

21. *Ченцов В. В.* Реабілітація жертв незаконних кримінальних переслідувань, політичних репресій та зловживань владою: підручник для слухачів магістратури юридичних вузів / В. В. Ченцов, В. М. Тертишник. – Київ: Правова єдність, 2016 – 324 с.

22. *Шаповал Ю. І.* Переддень і апогей великого терору // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Д.А. Архірейський, О. Г. Бажан, В. Т. Бикова та ін.; відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 400-495.

23. *Шумило М. Є.* Охорона прав і законних інтересів особи, щодо якої здійснюється провадження із застосування примусових заходів медичного характеру, на стадії досудового розслідування : Монографія / М. Є. Шумило, Г. К. Тетерятник. – Донецьк. – ДЮІ МВС 2012 – 214 с.

24. *Шумило М. Є.* Реабілітація в кримінальному процесі України: Монографія / М. Є. Шумило. – Харків: Арсис. 2001. – 320 с.